

श्री ज्ञानेश्वरी अध्याय चौथा

या अध्यायाला ज्ञानकर्मसंन्यास योग म्हणतात. मागील अध्यायात कर्मयोगाचे विवेचन सुरु आहे. तेच या अध्यायात पुढे चालु आहे. सुरवातीला या प्राचीन मार्गाची गुरुपरंपरा सांगतात. नंतर योग मार्गाची परंपरा सांगून योगाचे थोडक्यात वर्णन करतात. पण हे वर्णन सविस्तर नाही. पुढे 7 व्या अध्यायात याचे विस्तृत विवरण केले आहे. या अध्यायात फक्त 38 व्या व 41 व्या श्लोकावर महाराजांनी सविस्तर विवेचन केले नाही.

यातील 7 वा, 38 वा हे श्लोक सुभाषिते म्हणून वापरले जातात. यातील 217 वी ओवी फार सुंदर आहे.

यात 42 श्लोक असून त्यावर 224 ओव्या आहेत.

श्रीज्ञानेश्वरी
अध्याय चौथा

आजि श्रवणेद्रिया पाहले ¹। जे, येणे गीतानिधान देखिले ।
आतां स्वप्नचि हे तुकले ²। साचासरिसे ॥+1॥
आधीचि विवेकाची गोठी ,। वरी प्रतिपादी श्रीकृष्ण जगजेठी ,।
आणि भक्तराजु किरिटी । परिसत असें ॥+2॥
जैसा , पंचमालापु सुगंधु ,। की, परिमळु आणि सुस्वादु ,।
तैसा , भला जाहला विनोदु ³। कथेचा इये ॥+3॥
कैसी आगळिक ⁴ दैवाची ,। जे, गंगा जोडली अमृताची ।
हो कां ! जपतपे श्रोतयांची । फळा आली ॥+4॥
आतां , इंद्रियजात आघवे ,। तिही श्रवणाचे घर रिघावे ,।
मग , संवादसुख भोगावे । गीताख्य हे ॥+5॥
' हा अतिसो अतिप्रसंगे ⁵। सांडूनि, कथाचि ते सांगे ।
जे , कृष्णार्जुन दोघे । बोलत होतें ' ॥+6॥
ते वेळी , संजयो रायाते म्हणे । " अर्जुनु अधिष्ठिला दैवगुणे ,।
जें , अतिप्रीति श्रीनारायणे । बोलतु असें ॥+7॥
जे न संगेचि पितया वसुदेवासी ,। जे न संगेचि माते देवकीसी ,।
जे न संगेचि बंधु बळिभद्रासी ,। ते गुह्य अर्जुनेशी बोलत ॥+8॥
देवी लक्ष्मीयेवढी जवळिक ,। परी तेही न देखे या प्रेमाचे सुख ,।
आजि कृष्णस्नेहाचे बिक ⁶। यातेचि आथी ॥+9॥
सनकादिकांचिया आशा ,। वाढीनल्या होतिया कीर बहुवसा ,।
परी, त्याही येणे माने यशा । येतीचिना ॥+10॥
या जगदीश्वराचे प्रेम ,। एथ दिसतसे निरुपम ।
कैसे पार्थ येणे सर्वोत्तम । पुण्य केले ! ॥+11॥
हो कां, जयाचिया प्रीती । अमूर्त हा आला व्यक्ती ,।
मज एकवंची ⁷ याची स्थिती । आवडतु असें ॥+12॥
एहवी , हा योगिया नाडळे ,। वेदार्थासी नाकळे ,।
जेथ ध्यानाचेही डोळे । पावतीना ॥+13॥
तो हा निजस्वरूप ,। अनादि निष्कंप ।
परी कवणे माने सकृप । जाहला आहे ! ॥+14॥
हा त्रैलोक्यपटाची घडी ,। आकाराची पैलथडी ।
कैसा याचिये आवडी ⁸। आवरला ⁹ असें ! ॥+15॥

1. उजाडले
2. बरोबरीला आले
3. आनंद
4. प्रेमाचा अतिरेक
5. भावनेचा उद्रेग व अवेळी
6. बल
7. एकरूपता
8. प्रेम 9. गुरफटला

श्रीभगवानुवाच

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।

विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

श्रीभगवान् म्हणाले अव्यय म्हणजे कधीहि क्षीण न होणारा किंवा त्रिकालाबाधित व नित्य असा हा कर्मयोग मी विवस्वानाला म्हणजे सूर्याला सांगितला,विवस्वानाने आपला पुत्र मनु यास सांगितला, आणि मनूने आपला पुत्र इक्ष्वाकु यास सांगितला.

मग , देव म्हणे , " अगा पंडुसुता ! । हाचि योगु आम्ही विवस्वता ¹ । 1 सूर्य
कथिला,परी ते वार्ता । बहुतां दिवसांची ॥१६॥
मग,तेणे विवस्वते रवी , । हे योगस्थिति आघवी ।
निरूपिली बरवी , । मनुप्रती ॥ १७॥
मनूने आपण अनुष्ठिली । मग , इक्ष्वाकुवा उपदेशिली , ।
ऐसी परंपरा विस्तारिली ।आद्य हे गा ! ॥१८॥

एवं परंपरा प्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।

स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप ॥२॥

अशा परंपरेने प्राप्त झालेला हा योग राजर्षींना माहीत झाला.पण दीर्घकालाने तोच योग,
हे शत्रुपतना अर्जूना ! या लोकी नष्ट झाला.

मग आणिकही या योगातें ।राजर्षीं जाहले जाणतें ।
परि , तेथोनि आता सांप्रतें ।नेणिजे कोणही ॥ १९ ॥
जे , प्राणिया कामी भरु ² , । देहाचिवरी आदरु , । 2 जोर
म्हणौनि , पडिला विसरु । आत्म -बोधाचा ॥२०॥
अव्हाटलिया आस्थाबुद्धि ³ , । विषयसुखची परमावधि । 3 श्रद्धायुक्त बुद्धि भलत्या
जीवु , तैसा उपाधी ⁴ । आवडे लोका ॥२१॥ 4 मार्गाला गेली 4 संसार
एरव्ही तरी,खवणेयांच्या ⁵ गावी , । पाटाउवे ⁶ काय करावीं ? । 5 दिगंबर 6 उंची वस्त्रे
सांगे , जात्यंधा रवी ।काय आधी ? ॥२२॥
कां , बहिरयांच्या आस्थानी ⁷ ।कवण गीताते मानी ? । 7 घरी
की , कोल्हेया चांदणी ।आवडी उपजें ? ॥२३॥
पै चंद्रोदया आरौतें ⁸ ।जयांचे डोळे फुटती असतें , । 8 पूर्वी
ते काउळे , केवी चंद्राते । वोळखती ? ॥२४॥
तैसी , वैराग्याची शिव न देखती , । जे विवेकाची भाष नेणती , ।
ते मूर्ख , केवी पावती ।मज ईश्वराते ? ॥ २५॥
कैसा,नेणो ! मोहो वाढीनला , ।तेणे बहुतेक काळु व्यर्थ गेला , ।
म्हणौनि ,योगु हा लोपला ।लोकी इये ॥२६॥

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।

भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

तोच हा पुरातन योग म्हणजे कर्म योगमार्ग ,हे सर्व रहस्यातील उत्तम रहस्य म्हणून मी आज तुला , तूं माझा भक्त आणि सखा आहेस यासाठी सांगितला.

तोचि हा , आजि आतां । तुजप्रती कुंतीसुता ! ।

सांगितला आम्ही ,तत्वता ¹ , भ्रंति न करी ॥२७॥

1 मर्मासहित

हे जीवीचे निज गुज ,। परी केवी राखो तुज ! ।

जे , पढियेसी तू मज । म्हणौनियां ॥२८॥

तूं प्रेमाचा पुतळा , । भक्तीचा जिव्हाळा ,।

मैत्रियेचि चित्कळा ² । धनुर्धरा ! ॥२९॥

2 जिवन कला

तूं अनुसंगाचा ³ ठावो , । आता तुज काय वंचू जावो ? ।

3 निकट संबंधाचा

जन्ही संग्रामारूढ आहे । जाहलो आम्ही ॥३०॥

तरी नावेक हे सहावे , । गाजाबज्यही ⁴ न धरावे ,।

4 गोंधळ

परी , तुझे अज्ञानत्व हरावे । लागे , आधी ॥३१॥

अर्जून उवाच

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।

कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

अर्जून म्हणाला तुमचा जन्म अलीकडचा व विवस्वानाचा पलीकडचा म्हणजे तत्पूर्वीचा ; असे असतां तुम्ही हा योग आधी सांगितलात हे मी कसे ओळखावे ?

तव,अर्जून म्हणे , ' श्रीहरी ! । माय आपुलेयाचा स्नेहो करी ,।

एथ विस्मयो काय ? अवधारी ,। कृपानिधी ! ॥ ३२॥

तूं संसारश्रांतांची साउली , । अनाथ जीवांची माउली ,।

आमुते कीर प्रसवली । तुझीच कृपा ॥ ३३ ॥

देवा ! पांगुळ एकादे विजे ,। तरी जन्मौनि जोजारु ⁵ साहिजे ,।

5 त्रास

हे बोलो काय , तुझे । तुजचि पुढा ! ॥३४॥

आता पुसेन जे मी कांहीं ,। तेथ निके चित्त देई ।

तेवीचि , देवे कोपावे ना काही । बोला एका ॥३५॥

तरी मागील जे वार्ता , तुवां सांगितली होती अनंता ! ।
 ते , नावेक मज चित्ता । मानेचिना ॥36॥
 जे , तो विवस्वतु , म्हणजे कायी ,। एसे हे वडिला ठाउवे नाही ,।
 तरी , तुवांचि केवी , पाही ,। उपदेशिला ? ॥37॥
 तो तरी आईकिजे बहुता काळांचा ,। आणि तूं तंव , श्रीकृष्ण , सांपेचा ¹ । 1 सांप्रतचा
 म्हणौनि गा ! इये मातुचा ² ॥ विसंवादु ³ ॥38॥ 2 गोष्टीत 3 विरोध भासतो
 तेवीचि , देवा ! चरित्र तुजें ,। आपण काहीचि नेणिजें ,।
 हे , लटिके ⁴ केवी म्हणिजें । एकिहेळा ⁵ ? ॥39॥ 4 खोटे 5 एकदम
 परि , हेचि मातु आघवी , । मी परियेसे ऐशी सांगावी ।
 जे , तुवांचि रवी केवी । पाही , उपदेशु केला ? ॥40॥

श्रीभगवानुवाच

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
 तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥5॥
 श्रीभगवान म्हणाले हे अर्जुना! माझे आणि तुझे पुष्कळ जन्म होऊन गेलेले आहेत ते सर्व मी
 जाणितो; आणि हे परंतपा ! तूं जाणीत नाहीस , हा भेद आहे.

तंव श्रीकृष्ण म्हणे , “ पंडुसुता ! । तो विवस्वतु जै होता , ।
 तै आम्ही नसो ; ऐसी चित्ता । भ्रांति जरी तुज , ॥41॥
 तरी तूं गा हे नेणसी ,। पै जन्मे आम्हा , तुम्हासी ।
 बहुते गेली ; परी तिये न स्मरसी । आपुली तूं ॥42॥
 मी जेणे , जेणे अवसरे ,। जे , जे होऊनि अवतरे ,।
 ते समस्तही स्मरे । धनुर्धरा ! ” ॥ 43॥

अजोऽपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोऽपि सन् ।

प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाभ्यात्ममायया ॥6॥

मी सर्व भुतांचा धनी व जन्मविरहित असून , माझे आत्मस्वरूप जरी कधीहि व्यय म्हणजे विकार
 पावत नाही , तरी माझ्याच प्रकृतीच्या ठायी अधिष्ठित होऊन मी आपल्या मायेने जन्म घेत असतो.

म्हणौनि , हे आघवे । मागील मज आठवे ।

मी अजुही ⁶ ; परि संभवे । प्रकृतियोगे ॥44॥

माझे अव्ययत्व ⁷ तरी न नसे ,। परी होणे जाणे एक दिसें ,।

ते , प्रतिबिंबे मायावशे । माझ्याचि ठायी ॥ 45॥

6 जन्मरहित

7 अविनाशत्व

माझी स्वतंत्रता तरी न मोडे , ।परी ,कर्माधीनु ऐसा आवडे ,।
तेही , भ्रांतिबुद्धि ¹ , तरी घडे ,। एहवी, नाही ॥46॥
कीं , एकचि दिसे दुसरे ,। ते दर्पणाचेनि आधारे ।
एहवी , काय वस्तुविचारे ,। दुजे आहें ? ॥47॥
तैसा , अमूर्तचि मी; किरीटी ! ।परी प्रकृति जै अधिष्ठी ,।
तै , साकारपणे नट नटी ² । कार्यालागी ॥48॥

1 भ्रमयुक्त बुद्धि

2 सोंग घेणे

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥7॥

हे भारता! जेव्हा जेव्हा धर्माची ग्लानी होऊन अधर्माचे प्राबल्य माजते तेव्हा तेव्हा मी आपण स्वतःच
जन्म म्हणजे अवतार घेत असतो.

जें . ' धर्मजात आघवे । युगायुगी म्यां रक्षावे ' ।
ऐसा ओघु ³ हा स्वभावे । आघु ⁴ असं ॥49॥
म्हणौनि , अजत्व परते ठेवी । मी अव्यक्तपणही नाठवी ,।
जे वेळी धर्माते अभिभवी ⁵ । अधर्मु हा ॥50॥

3 क्रम 4 मुळचेच असणे

5 प्राबल्य होते

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥8॥

साधुंच्या संरक्षणार्थ आणि दुष्टांचा नाश करण्यास युगी युगी धर्मसंस्थापनेसाठी मी जन्म घेत असतो.

ते वेळी , आपुल्याचेनि कैवारे ,। मी साकारु होऊनि अवतरे ।
मग , अज्ञानाचे आंधारे । गिळूनि घाली ॥ 51॥
अधर्माची अवधी ⁶ तोडी ,। दोषांची लिहिली ⁷ फाडी ,।
सज्जनांकरवी गुढी । सुखाची उभवी ॥52॥
दैत्यांची कुळे नाशी ,। साधूंचा मानु गिवशी ,।
धर्मासी नीतीशी । शेस भरी ⁸ ॥53॥
मी, अविवेकाची काजळी । फेडूनि , विवेकदीप उजळी ।
तै , योगिया पाहे दिवाळी । निरंतर ॥54॥
सत्सुखे विश्व कोंदे ,। धर्मुचि जगी नांदे ,।
भक्ता निघती दोंदे । सात्विकाची ॥ 55॥
तै , पापांचा अचळु ⁹ फिटे ¹⁰ । पुण्याची पहाट फुटे ।
जै , मूर्ति माझी प्रगटे । पंडुकुमरा ! ॥56॥ ।
ऐसेया काजालागी । अवतरे मी युगी युगी ,।
परि , हेचि वोळखे जो , जगी । तो विवेकिया ॥57॥ ।

6 मर्यादा 7 सनदा

8 सांगड घालतो

9 पर्वत 10 नष्ट होतो

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।

त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥१॥

माझे या प्रकारचे दिव्य जन्म व दिव्य कर्म यातील तत्त्व जो जाणितो, तो देहत्यागानंतर पुनः जन्मास न येता, हे अर्जुना ! मला येऊन मिळतो.

माझे अजत्वे जन्मणे , । अक्रियताचि कर्म करणे ,।
हे अविकार ¹ जो जाणे ,। तो परममुक्त ॥५८॥
तो चालिला संगे न चळे ² , । देहीचा देहा ,नाकळे ,।
मग पंचत्वी तंव मिळे । माझ्याचि रूपी ॥५९॥

1 विकार रहित

2 वरवरच्या भावाने भ्रष्ट होत नाही

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिता : ।

बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

प्रीती ,भय व क्रोध सुटलेले ,मत्परायण झालेले व माझ्या आश्रयास आलेले अनेक लोक याप्रमाणे ज्ञानरूप तपाने शुद्ध होत्साते मत् स्वरूपाला येउन मिळाले आहेत.

एहवी , परापर न शोचिती , । जे कामनाशून्य होती ,।
वाटा के वेळी न वचती । क्रोधाचिया ॥६०॥
सदा मियांची आथिले ³ , । माझिया सेवा जियाले ,।
कीं , आत्मबोधे तोषले । वितराग जे ,॥६१॥
जे तपोतेजाचिया राशी , । की एकायतन ⁴ ज्ञानासी ।
जे पवित्रता तीर्थासी । तीर्थरूप ॥ ६२॥
ते मद् भावा सहजे आलें । मी तेचि ते , होऊनि ठेले ।
जे, मज तयां , उरले , ।पदर ⁵ नाही ॥ ६३॥
सांगै , पितळेची गंधिकाळिक ⁶ ।जै फिटली , होय निशेःख ,।
तै , सुवर्ण काई आणिक ।जोडु जाइजें ?⁷ ॥६४॥
तैसे , यमनियमी कडसले ⁸ ,। जे तपोज्ञाने चोखाळले ⁹ ,।
मी तेचि ते जाहले , ।एथ संशयो कायसा ? ॥६५॥

3 असतात

4 एकनिष्ठ

5 पडदा

6 गंज आणि काळेपणा

7 वरचढ असते

8 कसास उतरले 9 शुध्द केले

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

जे मला ज्या प्रकारे भजतात त्यांना मी त्याप्रमाणे फल देतो. हे पार्था ! कोणीकडून झाले तरी मनुष्ये माझ्याच मार्गाला येऊन मिळत असतात.

एहवी तरी पाही , । जे जैसे माइया ठायी ।
 भजती , तयां मीही । तैसाचि भजें ॥66॥
 देखै , मनष्यजात सकळ । हे स्वभावता भजनशीळ , ।
 जाहले असे केवळ । माइयाचि ठायी ॥67॥
 परी , ज्ञानेवीण नाशिले , । जे बुद्धिभेदासी आलें , ।
 तेणेचि , त्या , कल्पिले । अनेकत्व ॥68॥
 म्हणौनि , अभेदी भेदु देखती , । यया अनाम्या नामे ठेविती , ।
 देवी , देवो , म्हणती । अर्चार्ति ¹² (अवाच्यातें) ॥ 69॥ 1 चर्चेचा विषय न होणारे
 जे सर्वत्र सदा सम , । तेथ विभाग अधमोत्तम , ।
 मतिवशे संभ्रम । विवंचिती ॥70॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवता : ।
 क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥12॥
 कर्मबंधनाची नव्हे , तर केवळ कर्मफलाची इच्छा करणारे लोक सदर कर्मफल या मनुष्यलोकी
 लवकर प्राप्त होते , म्हणून इहलोकी देवतांची पूजा करीत असतात .

मग नानाहेतुप्रकारे , । यथोचिते उपचारे , ।
 मानिली देवतांतरे । उपासिती ॥71॥
 तेथ , जे जे अपेक्षित , । ते तैसेचि पावती समस्त ।
 परी , ते कर्मफळ , निश्चित । वोळख तूं ॥72॥
 वाचून ; देते घेतें ² आणिक । निभ्रांत ³ नाही सम्यक ⁴ । 2 कर्मावाचून फल देणे
 एथ , कर्मचि फळसूचक । मनुष्यलोकीं ॥+73॥ 3 निःसंशय 4 चांगले नाही
 जैसे , क्षेत्री जे पेरिजें , । ते वाचूनि , आन न निपजें ।
 कां , पाहिजे तेचि देखिजें , । दर्पणाधारे ॥74॥
 नातरी , कडेयातळवटी , । जैसा आपुलाचि बोलु , किरीटी ! ।
 पडिसादु होऊनि उठी । निमित्तयोगे ॥75॥
 तैसा , समस्तां यां भजना , । मी साक्षिभूतु पै अर्जुना ! ।
 एथ प्रतिफळे ⁵ भावना ⁶ । आपुलाली ॥76॥ 5 फलद्रुप होते 6 कल्पना

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
 तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥13॥
 ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या प्रकारे चार वर्णांची व्यवस्था गुण व कर्म यांच्या भेदाप्रमाणे मीच निर्माण
 केली आहे. मी तिचा कर्ताहि आहे, व अकर्ता म्हणजे ती न करणारा अव्यय मीच आहे, हे तूं लक्षांत ठेव.

आतां , याचिपरी जाण , । चाऱ्ही हे वर्ण ।
 सृजिले म्यां गुण- । कर्म विभागे ॥77॥

जें , प्रकृतीचेनि आधारे , |गुणाचेनि व्यभिचारे ¹ | 1 वेगळेपणा
 कर्म तदनुसारे ,|विवंचिली ² ||78|| 2 सांगीतली
 एथ एकचि हे , धनुष्यपाणी ! |परी जाहले गा चहूं वर्णी ,|
 ऐसी गुणकर्मकडसणी ³ |केली सहजें ||79|| 3 निवड
 म्हणौनि , आइके पार्था ! | हे वर्णभेदसंस्था ,|
 मी कर्ता नव्हे सर्वथा ,| याचिलागी ||80||

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥14॥

मला कर्माचा लेप म्हणजे बाधा लागत नाही कारण माझी कर्माच्या फलाचे ठायी इच्छा नाही.
 अशा प्रकारे जो मला जाणितो त्याला कर्माची बाधा होत नाही.

हे मजचिस्तव जाहले |परी , म्यां नाही केले ।
 ऐसे जेणे जाणितले ,| तो सुटला गा ||81||

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।

कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वं : पूर्वतरं कृतम् ॥15॥

हे जाणून पूर्वीच्या देखील मुमुक्षु लोकांनी कर्म केले पूर्वीच्यांनी पूर्वपूर्व केलेले कर्मच तू कर!

मागील मुमुक्षु ⁴ जे होतें ,| तिही; ऐशिया जाणोनि मातें ,| 4 मोक्षाची इच्छा
 कर्म केली समस्तें | धनुर्धरा ! ||82|| करणारा
 परि , ते बीजे जैसी दग्धली , | नुगवतीचि ; पेरिली ।
 तैशी कर्मचि , परि , तयां जाहली |मोक्षहेतु || 83 ||
 एथ आणिकही एक , अर्जुना ! |हे कर्माकर्मविवंचना ।
 आपुलिये चाडे ⁵ सज्ञाना । योग्यु नोहे || 84 || 5 मर्जी

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिता : ।

तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्षयसेऽशुभात् ॥16॥

कर्म कोणते व अकर्म कोणते ,या बाबतीत शहाण्या पुरुषांना देखील भ्रम पडत असतो; म्हणून
 जे जाणितल्याने पापापासून मुक्त होशील अशा रीतीचे कर्म कोणते ते तुला सांगतो.

कर्म म्हणिये ,ते कवण ? |अथवा , अकर्मा ⁶ काय लक्षण ?| 6 निषिद्ध कर्म
 ऐसे विचारिता , विचक्षण ⁷ | गुंफोनि ठेले || 85|| 7 चीकित्सक

जैसे कां , कुडे ¹ नाणे ,। खच्याचेनि सारखेपणे ,।
डोळ्याचेहि देखणे ² । संशयी घाली ॥ 86॥
तैसे , नैष्कर्म्यतेचेनि भ्रमे ,। गिवसिजत आहाती कर्मे ।
जें , दुजी सृष्टि मनोधर्मे । करु सकती ॥87॥
वाचूनि ; मूर्खाची गोठी कायसी ?। एथ मोहले गा क्रांतदर्शी ³ ।
म्हणौनि , आता तेचि परियेसी ,। सांगेन तुज ॥88॥

1 खोटे
2 चांगले निरिक्षण करणाऱ्यास

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥17॥

कर्माची गति गहन आहे; म्हणून कर्म म्हणजे काय हेहि जाणिले पाहिजे, व विकर्म म्हणजे विपरीत कर्म म्हणजे काय हे समजले पाहिजे, आणि अकर्म म्हणजे काय हेहि कळावयास पाहिजे.

तरी कर्म म्हणजे , स्वभावे ,।जेणे विश्वाकारु संभवे ,।
ते सम्यक् आधी जाणावे । लागे ; एथ ॥ 89॥
मग , वर्णाश्रमासि उचित ,। जे विशेष कर्म विहित ,।
तेही वोळखावे निश्चित । उपयोगेसी ॥ 90॥
पाठी ,जे निषिद्ध म्हणिपे ,।तेही बुझावे ⁴ स्वरूपे ,।
येतुलेनि , काही न गुंफे । आपैसेचि ॥91॥
एहवी , जग हे कर्माधीन ,।ऐसी याची व्याप्ती गहन ,।
परी ते असो ; आइके चिन्ह ।प्राप्तांचे गा ॥ 92॥

4 समजून घ्यावे

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।

स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥18॥

कर्माचे ठायी अकर्म आणि अकर्माचे ठायी कर्म ज्याचे नजरेस येते तो पुरुष सर्व मनुष्यात ज्ञानी, आणि तोच युक्त म्हणजे योगयुक्त व सर्व कर्मे करणारा होय.

जो सकळकर्मी वर्तता ,। देखै आपुली नैष्कर्म्यता ।
कर्मसंगे , निराशता । फळाचिया ॥93॥
आणि कर्तव्यतेलागी ,। जया दुसरे नाही जगी ,।
ऐसिया , नैष्कर्म्यता तरी चांगी । बोधला असें ॥ 94॥
तरी , क्रियाकलापु ⁵ आघवा ,। आचरतु दिसे बरवा ,।
तोचि , तो , ये चिन्ही जाणावा । ज्ञानिया गा ! ॥95॥
जैसा , कां जळापाशी उभा ठाके ,। तो जरी आपणपे जळमाजि देखे ,।
तरी , तो निभ्रांत वोळखे । म्हणे 'मी वेगळा आहे ' ॥96॥

5 क्रिया समुदाय

अथवा , नावे ,हन , जो रिगे , । तो थडियेचे ¹रुख जाता देखे वेगे ,।
तेचि साचोकारे ²जो पाहो लागे ,।तंव, ' रुख म्हणे अचळ ' ॥97॥
तैसें , सर्व कर्मी असणे , । ते फुडे मानूनि वायाणे ³ , ।
मग , आपणया जो जाणे । नैष्कर्म्यु ऐसा ॥98॥
आणि , उदो अस्तुचेनि प्रमाणे ,। जैसे न चालता , सूर्याचे चालणे ।
तैसे , नैष्कर्म्यत्व ⁴जाणे । कर्मीचि असतां ॥ 99॥
तो मनुष्यासारिखा तरी आवडे ⁵ , ।परी मनुष्यत्व तया न घडे ,।
जैसे , जळामाजी न बुडे । भानुबिंब ॥100॥
तेणे , न पाहता विश्व देखिले , । न करिता सर्व केले ,।
न भोगिता भोगिले , । भोग्यजात ॥101॥
एकेचि ठायी बैसला , ।परि सर्वत्र तोचि गेला ।
हे असो; विश्व जाहला । आंगेचि तो ॥102॥

1 काठावरचे

2 खरोखर

3 खोटे

4 कर्म रहित

5 भासतो

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसंकल्पवर्जिताः ।

ज्ञानाग्निदग्धकर्माणम् तमाहुः पंडितं बुधाः ॥19॥

ज्याचे सर्व समारंभ म्हणजे उद्योग फलेच्छाविरहित असतात, त्यालाच ज्ञानाग्नीने कर्मदग्ध झालेला पंडित, असे ज्ञाते पुरुष म्हणत असतात.

जया पुरुषाच्या ठायी ,।कर्माचा तरी खेदु नाही ,।
परी , फलापेक्षा कही । संचरेना ॥103॥
आणि हे कर्म,मी करीन । अथवा आदरिले ⁶ सिद्धी नेईन ।
येणे संकल्पेही जयाचे मन । विटाळेना ॥104॥
ज्ञानाग्नीचेनि मुखे । जेणे जाळिली कर्मे अशेखे ,।
तो , परब्रह्मचि मनुष्यवेखे ⁷ । वोळख तूं ॥105॥

6 आरंभ केलेले

7 मनुष्यरूपाने

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।

कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किंचित्करोति सः ॥20॥

कर्मफलाची आसक्ति सोडून सदा तृप्त व निराश्रय म्हणजे अमक्यातमक्यासाठी अमुक करितो अशी कर्मफलाच्या साधनाला आश्रयीभूत झालेली बुद्धि न ठेवणारा पुरुष कर्मे करण्यात गढलेला असला तरी तो काहीच करीत नाही असे म्हणावयाचे.

जो शरीरी उदासु , ।फळभोगी निरासु ⁸ ।
नित्यता उल्हासु ,। होऊनि असें ॥106॥
जो संतोषाचा गाभारा ।आत्मबोधाचिया वोगरा ⁹ ।
पुरे न म्हणेचि ; धुनर्धरा ! । आरोगिता ¹⁰ ॥107॥

8 निरिच्छ

9 देण्याला

10 अस्वाद घेताना

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।

शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥21॥

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ।

समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वाऽपि न निबध्यते ॥22॥

अशी म्हणजे फलवासना सोडणारा, चित्ताचे नियमन करणारा, व सर्वसंगमुक्त झालेला पुरुष केवळ शारीर म्हणजे शरीराने किंवा कर्मेंद्रियांनीच कर्म करित असतां त्याला पाप लागत नाही. यदृच्छेने जे प्राप्त होईल त्यात संतुष्ट, हर्षशोकादि द्वंद्वापासून मुक्त, निर्मत्सर, आणि कर्माची सिद्धि होवो वा न होवो सारखेच मानणारा, पुरुष कर्म करूनहि त्याच्या पापपुण्यानी बांधला जात नाही.

कैसी , अधिकाधिक आवडी। घेत महासुखाची गोडी ,।

सांडोनिया आशा . कुरोंडी ¹। अहंभावेसी ॥108॥

म्हणौनि , अवसरे जे जे पावे ,। की तेणेचि तो सुखावे ।

जया , आपुले आणि परावे ,। दोन्ही नाही ॥109॥

तो दिठी जे पाहे ,। ते आपणचि होऊनि जाये ,।

आईके , ते आहे । तोचि जाहला ॥110॥

चरणी हन चाले ,। मुखे जे जे बोले ,।

ऐसे चेष्टाजात तेतुले ,। आपणचि जो ॥ 111॥

हे असो , विश्व , पाही ,। जयासि आपणपेवाचूनि नाही ,।

आतां , कवण ते कर्म कायी । बाधी तयातें ? ॥112॥

हा मत्सरु जेथ उपजें ,। तेतुले नुरेचि जया दुजें ।

तो निर्मत्सरु काइ म्हणजे । बोलवरी ²? ॥113॥

म्हणौनि , सर्वापरी मुक्तु ,। तो सकर्मचि , कर्मरहितु ।

सगुण , परि गुणातीतु । एथ भ्रांति नाही ॥114॥

1 ओवाळून टाकलेला बळी

5 पुनःकाय सांगावयचे

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।

यज्ञायाऽऽचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥23॥

असंगरहित रागद्वेषापासून मुक्त साम्य-बुद्धिरूप ज्ञानाचे ठिकाणी स्थिरचित्त झालेला आणि केवळ यज्ञासाठी म्हणून जो कर्म करणारा त्या पुरुषाचे कर्म समग्र लयाला जाते.

तो देहसंगे तरी असें ,। परी चैतन्यासारिखा दिसें ⁶ ।

पाहतां परब्रह्माचेनि कसे ⁷। चोखाळु ⁸ भला ॥ 115॥

ऐसाहि , परी कौतुके। जरी कर्म करी यज्ञादिके ,।

तरी , तिये लया जाती निःशेखे ,। तयाच्याचि ठायी ॥116॥

अकाळीची ⁹ अभ्रे , जैशी । उर्मीवीण ¹⁰ आकाशी ।

हारपती आपैशी ,। उदयली सांती ¹¹ ॥117॥

6 आत्मस्वरूप

7 कसावर 8 शुद्ध

9 अकाळी 10 कमजोर

11 उगवल्या बरोबर लगेच

तैशी , विधिविधाने ¹ विहिते ।जरी आचरे तो समस्तं , ।
तरी , तिये ऐक्यभावे , ऐक्याते ।पावतीचि गा ॥118॥

1 वेदाने सांगीललेली

**ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥24॥**

अर्पण म्हणजे हवन करण्याची क्रिया ब्रह्म ,हवि म्हणजे अर्पण करावयाचे द्रव्य ब्रह्म , ब्रह्माग्नीत
ब्रह्माने हवन केले; सर्वच कर्म याप्रमाणे ब्रह्म अशी ज्याची बुद्धि झाली , त्याला ब्रह्मच मिळावयाचे.

हे हवन , मी होता ²।कां , इये यज्ञी हा भोक्ता ।

2 यज्ञ करणारा

ऐसिया बुद्धिसि नाही भिन्नता ।म्हणौनिया ॥ 119॥

जे इष्टयज्ञ यजावे । ते हविर्मत्रादि आघवे ।

तो देखतसे अविनाशभावे ³ । आत्मबुद्धि ॥120॥

3 नित्यबुद्धिने

म्हणौनि , ब्रह्म तेचि कर्म ,। ऐसे बोधा आले ज्या सम ,।

तया , ' कर्तव्य ते नैष्कर्म्य ' । धनुर्धरा ! ॥ 121॥

4 कुमारभाव असतनाच

आता ,अविवेकु कुमारत्वा⁴ मुकले ,। ज्यां विरक्तीचे पाणिग्रहण⁵ जाहले ,।

मग उपासन⁶ जिही आणिले ।योगाग्नीचे ॥122॥

5 लग्न 6 उपासना

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।

ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुहति ॥25॥

कित्येक कर्मयोगी ब्रह्म-बुद्धिच्या ऐवजी देवादिकांच्या उद्देशाने यजन करितात आणि कित्येक
ब्रह्माग्नीत यज्ञानेच यज्ञाचे यजन करतात.

जे यजनशील अहर्निशी ,। जिही अविद्या हविली मनेसी ,।

गुरुवाक्य हुताशी ⁷। हवन केले ॥+ 123॥

7 गरुवाक्यरूप अग्नि

तिही योगाग्निकी यजिजे ,। तो दैवयज्ञु म्हणिजे ।

जेणे आत्मसुख कामिजे ।पंडुकुमरा ॥+124॥

आतां अवधारी , सांगैण आणिक ।जे ब्रह्माग्नी साग्निक ⁸ ।

8 अग्निहोत्री

तयांतें , यज्ञचि , यज्ञु ,देख ,। उपासिजे ॥+ 125॥

श्रोत्रादिर्नीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुहति ।

शब्दादीन्विषयानन्ये इंद्रियाग्निषु जुहति ॥26॥

दुसरे कोणी श्रोत्रादि इंद्रियांचा संयमरूप अग्नीत होम करितात; आणि काही इंद्रियरूप अग्नीत
इंद्रियांच्या शब्दादि विषयांचा होम करितात.

एक संयमाग्निहोत्री , । ते युक्तित्रयाच्या मंत्री ¹ ।
यजन करिती पवित्री । इंद्रियद्रव्यी ॥+126॥
एकां वैराग्य रवि विवळे ² । तंव संयती ³ विहार केले ।
तेथ अपावृत ⁴ जाहले । इंद्रियानळ ⁵ ॥+127॥ ।
तिही विरक्तीची ज्वाळा घेतली , तंव विकारांची इंंधने पळिपली ⁶ ।
तेथ आशाधूमे सांडिली । पांचही कुंडे ⁷ ॥+ 128॥
मग वाक्यविधीचिया ⁸ निरवडी ⁹ । विषय आहुती उदंडी ।
हवन केले कुंडी । इंद्रियाग्नीच्या ॥+ 129॥

1 मूल,जालंदर,उड्डियान
या तीन बंधांच मदतीने
2 उगवल्यावर 3 संयम
4 प्रकट 5 इंद्रियरूपी अग्नि
6 पेटली
7 पाच ज्ञानेद्रिये
8 गुरुवचन व शास्त्रविधा
9 कुशलता

सर्वाणींद्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।

आत्मसंयमयोगाग्नौ जुहति ज्ञानदीपिते ॥27॥

दुसरे काही लोक इंद्रियांची व प्राणांची सर्व कर्मे म्हणजे व्यापार ज्ञानाने प्रज्वलित झालेल्या
आत्मसंयमनरूप योगाच्या अनीत हवन करीत असतात.

एकीं ययापरी पार्था।दोषु क्षाळिले ¹⁰ सर्वथा ।
आणिकी हृदयारणी ¹¹ मंथा ¹² । विवेकु केला ॥+ 130 ॥
तो उपशमे निहटिला ¹³ । धैर्यवरी दाटिला ¹⁴ ।
गुरुवाक्ये काढिला ¹⁵ । बळकटपणे ॥+131 ॥
ऐसे समरसे मंथन केले , ।तेथ झडकरी काजा आलें ,।
जे, उज्जीवन जाहले । ज्ञानाग्नीचे ॥+ 132॥
पहिला ऋद्धिसिद्धिचा संभ्रमु , । तो निवर्तोनि गेला धूमु , ।
मग प्रगटला सूक्ष्मु । विस्फुलिंगु ¹⁶ ॥+133॥
तया मनाचे मोकळे ¹⁷ । तेचि पेटवण घातले ।
जे यमनियमी हळुवारले ¹⁸ । आइते होते ॥+134॥
तेणे सादुकुपणे ¹⁹ , ज्वाळा ,समृद्धा ।मग वासनांतराचिया समिधा ।
स्नेहेसी नानाविधा , । जाळिलिया ॥+135॥
तेथ सोहंमंत्रे ²⁰ , दीक्षिती ²¹ । इंद्रियकर्माच्या आहुती ।
तिये ज्ञानानळी प्रदीप्ती ।दिधलिया ॥+136॥
पाठी प्राणक्रियेचिये स्त्रुवेनिशी ²² । पूर्णाहुती पडली हुताशी ।
तेथ अवभृत ²³ समरसी । सहजे जहाले ॥+137॥
मग आत्मबोधीचे सुख , ।जे संयमाग्नीचे हुतशेष ²⁴ ।
तोचि पुरोडाशु ²⁴ , देख , । घेतला तिही ॥+138॥
एक ऐशिया इही यजनी ।मुक्त ते जाहले त्रिभुवनी ,।
या यज्ञक्रिया तरी आनानी , ।परि प्राप्य ते एक ॥+139॥

10 धुतले 11 हृदयरूपी
अग्नीकाष्ट 12 रवीने
13 मनाच्या समाधानाने
बळकट केला
14 दडपला 15 घुसळला
16 ठीणगी
17 मुक्त
18 वाळले
19 पेटवण
20 मी ब्रह्म आहे 21 यज्ञ
करणारा
22 यज्ञातील पात्र
23 यज्ञ समाप्तीनंतरचे
शेवटचे स्नान
24हवन करून उरलेले

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथाऽपरे ।

स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥२८॥

याप्रमाणे तीक्ष्ण व्रताचरण करणारे यति म्हणजे संयमशील पुरुष कोणी द्रव्यरूप कोणी तपो रूप,कोणी योगरूप,कोणी स्वाध्याय म्हणजे नित्य स्वकर्मानुष्ठानरूप आणि कोणी ज्ञान रूप यज्ञ करीत असतात.

एक द्रव्ययुञ्जु म्हणिपती ,। एक तपसामग्रीया निपजविति ¹ ।

एक योगयागुही आहाती ² । जे सांगितले ॥+१४०॥

एकी शब्दी शब्दु यजिजे , । तो वाग्यञ्जु म्हणिजे ।

ज्ञाने , ज्ञेय गमिजे ।तो ज्ञानयञ्जु ॥१४१॥

हैं , अर्जुना ! सकळ कुवाडे ³ । जे अनुष्ठितां अतिसांकडे ⁴ ।

परी , जितेंद्रियासीचि घडे ।योग्यतावशे ॥ १४२॥

ते , प्रवीण तेथ भले । आणि योगसमृद्धि आथिले ⁵ ।

म्हणौनि , आपणपां तिही केले । आत्महवन ॥१४३॥

1 तपरूप सामग्रीने सिद्ध केलेला

2 आहेत

3 कठीण 4 अतित्रासदायक

5 स्वाधीन

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।

प्राणापानगती रुद् ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

प्राणायामाचे ठायी तत्पर होत्साते प्राण व अपान यांच्या गतीचा निरोध करून कित्येक प्राणवायूचा अपानांत ,तर दुसरे अपानवायूचा प्राणात होम करितात.

मग अपानाग्नीचेनि ⁶ मुखी ।प्राणद्रव्ये , देखी , ।

हवन केले ; एकीं । अभ्यासयोगे ॥१४४॥

एक अपानु प्राणी अर्पिती , ।एक दोहीतेही निरुंधिती ⁷ ।

ते प्राणायामी म्हणिपति । पंडुकुमरा ! ॥ +१४५॥

6 अधोमुखीचा अग्नी

7 अडवतात

अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ।

सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

दुसरे कित्येक आहार नियमित करून प्राणांचा प्राणाच्या ठायी होम करितात.हे सर्वच यज्ञाने क्षीणपाप झालेले, यज्ञवेत्ते.

एक वज्रयोगक्रमे ⁸ । सर्वहारसंयमे ⁹ ।

प्राणी , प्राणु संभ्रमे ¹⁰ ।हवन करिती ॥+१४६॥

ऐसे मोक्षकाम सकळ , ।समस्त हे यजनशीळ ।

जिही , यज्ञद्वारां मनोमळ ¹¹ । क्षाळण केले ॥ +१४७॥

8 हटयोगाचे क्रमाने 9 सर्व
आहार जिंकून 10 प्रयत्नाने

11 कामक्रोधादि दोष

जया अविद्याजात जाळितां ,। जे उरले निजस्वभावता ।
जेथ , अग्नि आणि होता ¹ । उरेंचिना ॥+148 ॥
जेथ यजितयाचा कामु पुरे ,। यज्ञीचे विधान ² सरे , ।
मागुते जेथूनि वोसरे ³ । क्रियाजात ॥+149॥
विचार जेथ न रिगे , । हेतु जेथ न निगे ।
जे द्वैतदोषसंगे । सिंपेचिना ⁴ ॥ +150 ॥

- 1 यज्ञ करणारा
- 2 यज्ञक्रिया
- 3 मागे सरून नाहीसे होते
- 4 लिप्त होत नाही

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरुसत्तम ॥31॥

आणि अमृत म्हणजे यज्ञ करून जे शेष रहाते, त्याचा उपभोग घेणारे असून सनातन ब्रह्माप्रत पोचतात. यज्ञ न करणारास इहलोक सिद्ध होत नाही; मग हे कुरुश्रेष्ठा ! परलोक कोठून मिळणार ?

ऐसे अनादिसिद्ध चोखट , । जे ज्ञान यज्ञावशिष्ट ,।
ते सेविती ब्रह्मनिष्ठ । ' ब्रह्माहंमंत्रे ' ॥ 151 ॥
ऐसे शेषामृते धाले ⁵ , । की अमर्त्यभावा ⁶ आलें ।
म्हणौनि , ब्रह्म ते जहाले । अनायासे ॥152॥
येरां , विरक्ति माळ न घालीचि । जयां संयमाग्नीची सेवा न घडेचि ।
जें , योगयागु न करितीचि । जन्मले सांतें ⁷ ॥153॥
जयांचे ऐहिक धड नाही , । तयांचे परत्र पुससी काई , ।
म्हणौनि , असो हे गोठी ; पाही । पंडुकुमरा ! ॥154॥

- 5 संतुष्ट झाले
- 6 अविनाशी स्थिती
- 7 जन्म पावून देखील

एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ।

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानिवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥32॥

याप्रमाणे अनेक प्रकारचे यज्ञ ब्रह्माचेच मुखात चालू आहेत. ते सर्व कर्मापासून निष्पन्न होतात असे जाण. हे ज्ञान झाले म्हणजे तू मुक्त होशील.

ऐसे , बहुती परी अनेग , । जे सांगितले तुज कां याग , ।
ते विस्तारुनि ⁸ वेदेचि ' चांग ' । म्हणितले आहाती ॥155॥
परी तेणे विस्तारे काय करावे ? । हेचि कर्मसिद्ध जाणावे ।
येतुलेनि , कर्मबंधु , स्वभावे । पावेल ना ॥156॥

- 8 विवरण करून

श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥33॥

हे परंतपा! द्रव्यमय यज्ञापेक्षा ज्ञानमय यज्ञ श्रेष्ठ. कारण हे पार्था! सर्व प्रकारच्या सर्व कर्मांचे पर्यवसान ज्ञानांत होत असते.

अर्जुना ! वेदु जयांचे मूळ , । जे क्रियाविशेषे स्थुळ ¹ ।
जया नव्हाळियेचे ² फळ । 'स्वर्गसुख' ॥ 157॥
ते द्रव्यादियागु कीर होती , । परी ज्ञानयज्ञाची सरी ³ न पवती ।
जैशी , तारातेजसंपत्ती । दिनकरापाशी ॥ 158॥
देखै , परमात्मसुखनिधान । साधावया ,योगीजन ।
जे न विसंबिती अंजन ! । उन्मेषनेत्री ⁴ ॥159॥
जे धांवतया ⁵ कर्माची लाणी ⁶ , । नैष्कर्म्यबोधाची खाणी ।
जे , भुकेलिया धणी ⁷ । साधनाची ॥ 160॥
जेथ प्रवृत्ति पांगुळ जाहली , । तर्काची दिठी गेली , ।
जेणे इंद्रिये विसरली । विषयसंगु ॥+161॥
मनाचे मनपण गेले , । जेथ बोलाचे बोलकेपण ठेले , ।
जयामाजी सांपडले । ज्ञेय ⁸ दिसें ॥162॥
जेथ वैराग्याचा पांगु फिटे , । विवेकाचाही सोसु तुटे , ।
जेथ न पाहता , सहज भेटे । आपणपें ॥163॥

1 कर्मकांडरूपी क्रियांनि
होणारे यज्ञ 2 अपूर्व
3 योग्यता

4 ज्ञानरूपी नेत्र
5 वाहत जाणाऱ्या
6 शेवट 7 तृप्ती

8 ब्रह्म

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।

उपदेक्ष्यति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥34॥

ध्यानात ठेव ,ज्ञान , प्रणिपाताने ,प्रश्नाने आणि सेवेने तत्त्ववेत्ते ज्ञानी पुरुष तुला उपदेशितील;

ते ज्ञान पै गा ! बरवे । जरी मनी आथि आणावे , ।
तरी , संतां यां भजावे । सर्वस्वेसी ॥164॥
जे , ज्ञानाचा कुरुठा ⁹ । तेथ सेवा हा दारवंठा ¹⁰ ।
तो स्वाधीन करी , सुभटा ! । वोळगोनी ¹¹ ॥165॥
तरी , तनुमनुजीवे । चरणासी लागावे ।
आणि अगर्वता ¹² करावे । दास्य सकळ ॥166॥
मग , अपेक्षित जे आपुले , । तेही सांगती ; पुसिले ।
जेणे अंतःकरण बोधले । संकल्पा ¹³ नये ॥167॥

9 घर 10 उंबरठा

11 सेवा करून

12 अभीमान सोडून

13 मानसीक कर्मप्रवृत्ती

यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ।

येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥35॥

जे ज्ञान प्राप्त झाल्यावर हे पांडवा ! पुनः तुला या प्रकारे मोह होणार नाही,आणि ज्या ज्ञानाच्या योगाने यच्चावत् सर्व भूते तुझ्या स्वतःचे ठायी,आणि मग माझ्याहि ठायी,आहेत असे तुला दिसून येईल.

जयाचेनि वाक्य , उजिवडे ¹ । जाहले चित्त निधडे ² ।
ब्रह्माचेनि पाडे । निःशंकु होय ॥168॥
ते वेळी , आपणपेया सहितें , । इये अशेषेही भूतें ।
माझ्या स्वरूपी अखंडितें । देखसी तूं ॥169॥
ऐसे ज्ञानप्रकाशे पाहेल , । तै , मोहांधकारु जाईल ।
जै , गुरुकृपा होईल । पार्था गा ! ॥170॥

1 प्रकाशाने 2 निःशंक

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः।

सर्व ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥36॥

सर्व पापी लोकांपेक्षा जरी अधिक पाप करणारा असलास तरी या ज्ञान नौकेनेच सर्व पाप तूं तरून जाशील.

जरी कल्मषाचा आगरु ³ , । तूं भ्रांतीचा सागरु , ।
व्यामोहाचा डोंगरु ⁴ । होऊनी अससी , ॥171॥
तन्ही , ज्ञानशक्तिचेनि पाडे , । हे आघवेचि गा थोकडे ।
ऐसे सामर्थ्य असे चोखडे । ज्ञानी इये ॥ 172॥
देखै , विश्वभ्रमाऐसा । जो अमूर्ताचा कडवसा ⁵ ।
तो , जयाचिया प्रकाशा । पुरेचिना ॥ 173॥
तया कायसे हे मनोमळु ? । हे बोलताचि , अति किडाळु ।
नाही येणे पाडे ढिसाळु ⁶ । दुजे जगी ॥174+ ॥ ।

3 दोषांचा मळा
4 विकारांचा डोंगर

5 पडछाया

6 समर्थ

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।

ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥37॥

ज्याप्रमाणे प्रज्वलित केलेला अग्नि सर्व काष्टे भस्म करून टाकितो त्याप्रमाणे हे अर्जुना ! ज्ञानरूप अग्नि सर्व कर्मांचे शुभाशुभ बंधन भस्म करून टाकितो.

सांगै , भुवनत्रयाची काजळी । जें , गगनामाजि उधवली , ।
तिये प्रळयीचे वाहदुळी ⁷ । काय अभ्र पुरे ? ॥175॥
की , पवनाचेनि कोपे । पाणियेचि जो पळिपे ⁸ ।
तो प्रळयानळु दडपे । तृणे , काष्टे काई ? ॥176॥

7 वादळ

8 पेटवतो

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विंदति ॥38॥

ज्ञानासारखे पवित्र या लोकी खरोखरच दुसरे काही नाही. ते ज्ञान कालाने ज्यास योग म्हणजे कर्मयोग सिद्ध झाला तो स्वतःच आपल्या ठायी प्राप्त करून घेतो.

म्हणौनि ,असो ; हे न घडे । ते विचारितांचि असंगडे ¹ ।
 पुढती ज्ञानाचेनि पाडे । पवित्र न दिसे ॥ 177॥
 एथ , ज्ञान हे उत्तम होये , । आणिकही एक तैसे के आहे ? ।
 जैसे , चैतन्य कां नोहे । दुसरे गा ! ॥178॥
 या महातेजाचेनि कसे ² , । जरी चोखाळु प्रतिबिंब दिसें ! ।
 कां , गिवसिले गिवसे ³ । आकाश हे ! ॥179॥
 नातरी , पृथ्वीचेनि पाडे ⁴ । कांटाळे ⁵ जरी जोडे ।
 तरी , उपमा ज्ञानी घडे । पंडुकुमरा ! ॥ 180 ॥
 म्हणौनि , बहुती परी पाहतां , । पुढतपुढती निर्धारितां , ।
 हे ज्ञानाची पवित्रता , । ज्ञानीची आधि ॥ 181॥
 जैसी , अमृताची चवी निवडिजें , । तरी अमृताचिसारिखी म्हणिजें ।
 तैसे ज्ञान हे उपमिजे । ज्ञानेसीचि ॥182 ॥
 आतां यावरी जे बोलणे । ते वायांची वेळु फेडणे ।
 तंव ' साचचि हे ' पार्थ म्हणे । ' जे बोलत असां ' ॥ 183॥
 परी तेचि ज्ञान केवी जाणावे ? । ऐसे अर्जुने जंव पुसावे , ।
 तंव , ते मनोगत देवे । जाणितले ॥ 184॥
 मग म्हणतसे , ' किरीटी ! । आता चित्त देई इये गोठी ।
 सांगेन ज्ञानाचिये भेटी । उपावो तुज ' ॥185॥

1 विलक्षण

2 सूर्याच्या तेंजाला जर
 प्रतिबिंब कसाला उतरेल
 3 आकाशाला कवळता येईल
 4 पृथ्वीच्या वजन करण्या
 इतके 5 माप मिळेल

श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेद्रियः ।

ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥39॥

हे ज्ञान जो श्रद्धावान् पुरुष इंद्रियसंयम करून त्याच्याच पाठीस लागला त्यालाहि मिळते ;
 आणि ज्ञान प्राप्त झाले म्हणजे लागलिच त्याला परम शांति प्राप्त होते.

तरी आत्मसुखाचिया गोडिया , । विटे जो का सकळ विषयां ।
 जयाच्या ठायी इंद्रिया । मानु ⁶ नाही ॥186॥
 जो मनासी चाड न सांगे , । जो प्रकृतीचे केले नेघे , ।
 जो श्रद्धेचेनि संभोगे । सुखिया जाहला ॥187॥
 तयातेचि गिवसित । ते ज्ञान फावे निश्चित ।
 जयामाजि अचुंबित । शांति असे ॥ 188॥
 ते ज्ञान हृदयी प्रतिष्ठे , । आणि शांतीचा अंकुर फुटे ।
 मग , विस्तार बहु प्रगटे । आत्मबोधाचा ⁷ (ततक्षणी) ॥ 189 ॥
 मग जेउती वास पाहिजें , । तेउती शांतीची देखिजें ।
 तेथ आपपरु नेणिजें । निर्धारिता ॥190॥

6 दरारा

7 आत्मज्ञानाचा खूप
 विस्तार प्रगट होतो

ऐसा , हा उत्तरोत्तरु । ज्ञानबीजाचा विस्तारु ।
सांगता , असे अपारु । परि असो आतां ॥191॥

अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यति ।

नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥40॥

पण ज्याला स्वतः ज्ञान नाही आणि श्रद्धाहि नाही असा संशयखोर मनुष्य नाश पावतो.
संशयखोराला हा लोक नाही ,परलोक नाही आणि सुखहि नाही.

ऐके , जया प्राणियाच्या ठायी । इया ज्ञानाची आवडी नाही ,।
तयाचे जियाले म्हणो काई ?।वरी मरण चांग! ॥192॥

शून्य जैसे कां गृह ,।कां चैतन्येवीण देह ,।

तैसे , जीवित ते संमोह ¹। ज्ञानहीन ॥193॥

अथवा , ज्ञान कीर आपु नोहे ।परी ते चाड एकी जरी वाहे ² ।

तरी तेथ जिव्हाळा ³ काही आहे ।प्राप्तीचा पै ॥194॥

वाचूनि ज्ञानाची गोठी कायसी ?।परी ते आस्थाही न धरी मानसी ।

तरी , तो संशयरुप हुताशी । पडिला , जाण ॥195॥

जे अमृतही , परि नावडे । ऐसे सावियाची ⁴ आरोचकु ⁵ जै पडे ।

तै , मरण आले असे फुडे । जाणो येकीं ॥196॥

तैसा , विषयसुखे रंजें , ।जो ज्ञानेसीचि माजे ,।

तो संशये अंगिकारिजे । एथ भ्रंति नाही ॥197॥

मग संशयी जरी पडिला , । तरी , निभ्रंत जाणे , नासला ।

तो ऐहिकपरत्रा मुकला । सुखासि गा ! ॥ 198 ॥

जया काळज्वरु ⁶ आंगी बाणे ,। तो शीतोष्णे जैशी नेणे ।

आगी आणि चांदिणे ।सरिसेचि मानी ॥199॥

तैसें , साच आणि लटिके , । विरुद्ध आणि निके ,।

संशयी तो नोळखे । हिताहित ॥ 200 ॥

हा रात्रिदिवसु , पाही ,। जैसा जात्यंधा ठाउवा नाही ,।

तैसे , संशयी असतां काही । मना नये ॥201॥

योगसन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम् ।

आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥41॥

हे धनंजया ! कर्म योगाच्या आश्रयाने कर्म म्हणजे कर्मबंधने टाकिली , आणि ज्ञानामुळे ज्याचे
संशय छिन्न झाले ,अशा आत्मज्ञानी पुरुषाला कर्म बांधु शकत नाही.

1 भ्रमिष्टपणा

2 बाळगणे

3 अपेक्षा

4 सहज 5 अरुची

6 विषमज्वर

म्हणोनि , संशयाहूनि थोर । आणिक नाही पाप घोर ।
हा विनाशाची वागुर ¹ । प्राणियांसि ॥ 202॥
येणे कारणे तुवां त्यजावा , । आधी हाचि एकु जिणावा , ।
जो ज्ञानाचिया अभाव- । माजि असें ॥203॥
जै अज्ञानाचे गडद ² पडे , । तै हा बहुवस मनी वाढे ।
म्हणौनि , सर्वथा मार्गु मोडे । विश्वासाचा ॥204॥
हृदयी हाचि न समाये , । बुद्धिते गिवसूनि ठाये ।
तेथ संशयात्मक होये । लोकत्रय ॥205॥

1 जाळे

2 दाट अंधार

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः ।

छित्तैनं संशयं योगमात्तिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥42॥

तस्मात् आपल्या हृदयात अज्ञानाने उत्पन्न झालेला हा संशय ज्ञानरूप तरवारीने छादून टाकून कर्म
योगाचा आश्रय कर आणि हे भारता ! युद्धाला उभा रहा !.

ऐसा जरी थोरावे ³ । तरी उपाये एके आंगवे ⁴ ।
जरी हाती होय बरवे , । ज्ञानखड्ग ॥206॥
तरी तेणे ज्ञानशस्त्रे तिखटे । निखळु हा निवटे ⁵ ।
मग निःशेष खता फिटे ⁶ । मानसीचा ॥ 207॥
याकारणे पार्था ! । उठी वेगी वरौता ⁷ ।
नाशु करोनि हृदयस्था । संशयासी ॥208॥
ऐसे सर्वज्ञाचा बापु । जो श्रीकृष्णु ज्ञानदीपु ।
तो म्हणतसे सकृपु । ऐके राया ॥209॥
तंव या पूर्वापर ⁸ बोलाचा । विचारुनि , कुमरु पंडुचा ।
कैसा प्रश्नु अवसरीचा । करिता होईल ! ॥210॥
ते कथेची संगति । भावाची संपत्ति ।
रसाची उन्नति । म्हणिपेल पुढा ॥211॥
जयाचिया बरवेपणी । कीजे आठां रसांची वोवाळणी ।
जो सज्जनाचिये आयणी ⁹ । विसावा जगी ॥212॥
तो शांतुचि अभिनवेल ¹⁰ । ते परियसा म्हाटे बोल ।
जे समुद्राहूनि सखोल । अर्थभरित । ॥213॥
जैसे , बिंब तरी बचके एवढे , । परि प्रकाशा , त्रैलोक्य थोकडे ।
शब्दाची व्याप्ति तेणे पाडे । अनुभवावी ॥214॥
नातरी , कामितयाचिया इच्छा । फळे कल्पवृक्षु जैसा , ।
बोलु , व्यापकु होय तैसा । ' तरी अवधान द्यावे ' ॥215॥
हे असो काय म्हणावे ? । सर्वज्ञु जाणती स्वभावे ।
तरी , निके चित्त द्यावे । हे विनंती माझी ॥216॥

3 वाढला 4 आवरला जातो

5 पूर्णपणे नष्ट होता

6 क्षती नष्ट होते

7 वरती

8 मागील पुढील

9 बुद्धिला

10 अपूर्व तेजाने प्रगट होईल

जेथ साहित्य आणि शांति । हे रेखा दिसे बोलती ,।

जैसी , लावण्यगुणकुळवती । आणि पतिव्रता ॥217॥

आधीच साखर आवडे । तेचि जरी ओखदा ¹ जोडे ,।

तरी सेवावी ना कां कोडे ? । नावानावा ² ? ॥218॥

सहजे , मलयानिळु मंदु सुगंधु ,।तया अमृताचा होय स्वादू ।

आणि तेथेचि जोडे नादु । जरी दैवगत्या , ॥219॥

तरी ,स्पर्श , सर्वांग निववी ,। स्वादे , जिव्हेते नाचवी , ।

तेवीचि , कानाकरवी । म्हणवी , ' बापु माझा ' ॥220॥

तैसे , कथेचे इये ऐकणे । एक श्रवणासी होय पारणे ,।

आणि संसारदुःख मूळवणे ³ । विकृतिविणे ⁴ ॥221॥

जरी मंत्रेचि वैरी मरे , । तरी वायां कां बांधावी कटारे ⁵ ? ।

रोग जाय दूधसाखरे , । तरी निंब का पियावा ? ॥222॥

तैसा , मनाचा मारु न करिता , । आणि इंद्रियां दुःख न देता , ।

एथ मोक्षु असे आयता । श्रवणाचिमाजि ॥ 223 ॥

म्हणौनि , आथिलिया आराणुका ⁶ । गीतार्थु हा निका ⁷ ।

ज्ञानदेवो म्हणे , ' आइका ' । निवृत्तिदासु । ॥224॥

1 औषध

2 वारंवार

3 संपूणे उच्चाटन करणे

4 त्रासाशीवाय 5 शस्त्र

6 प्रसन्न चित्त असलेले

7 चांगला

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
ज्ञानकर्म-संन्यासयोगो नाम चतुर्थोऽ ध्यायः ॥4॥

कठीण ओव्यांचा अर्थ

1. आज खरोखरी अज्ञानमय अंधःकारात वावरणाऱ्या श्रवणेन्द्रियांना भाग्योदयरूपी एक आगळा दिवसच उजाडला आहे. कारण, श्रवणेन्द्रियाने आज गीतारूपी संपत्तीचा ठेवाच पाहिला आहे. तत्त्वतः श्रवणेन्द्रियाला गीतानिधान दिसणे हे एक स्वप्नच आहे पण ते आज मात्र खऱ्याच्या तुलनेस उतरले आहे.
2. अगोदरच ही आत्मनात्म विवेकाची गाथा, त्यात श्रेष्ठ श्रीकृष्ण तिचे प्रतिपादन करणारे वक्ते आहेत आणि भक्त शिरोमणी अर्जुन हा श्रोता ऐकत आहे.
3. पंचमस्वरातील उत्तम आलापयुक्त गायन असावे; सुगंध, तसेच सुमधुर रुचकर पक्वान्न असावे; हे सर्व एके ठिकाणी आल्यानंतर असा नितांत आनंद लाभतो, त्याप्रमाणे आत्मानात्म विवेक हा प्रतिपाद्य विषय प्रतिपादक श्रीकृष्ण परमात्मा आणि श्रोता भक्तराज अर्जुन या त्रिवेणी संगमामुळे गीताकथा प्रसंग अतिशय मनोहर झाला आहे.
4. आज श्रोत्यांच्या भाग्याची काय थोरवी वर्णावी! ज्यामुळे अमृत गंगाच त्यांना लाभली किंवा या रूपाने श्रोत्यांची पूर्वीच्या अनंत जन्मातील जपतपेच फळास आली आहेत.
5. आता सर्व इंद्रियांनी आपापल्या विषयांचा परित्याग करून एका श्रवणेन्द्रियाच्याच घरी प्रवेश करावा. मग त्या सर्वांनी श्रीकृष्णार्जुन संवादाचे गीतानामक एक आगळे सुख उपभोगावे.
6. तेव्हा संत सज्जन श्रोते म्हणाले, ज्ञानदेवा !तू हा अप्रासंगिक पाल्हाळ आता पुरे कर. श्रीकृष्ण आणि अर्जुन हे दोघे काय बोलत होते ती कथाच आम्हास सांग.
7. त्यावेळी ज्ञानदेव कथेस सुरवात करतात- संजय धृतराष्ट्रास म्हणाला, दैवी संपत्तीने वा दैवसंज्ञक गुणांनी आज अर्जुनाचा आश्रय केला आहे. कारण साक्षात श्रीकृष्णच अर्जुनाशी अतिप्रेमाने बोलत आहेत.

8. जे गुह्य आपला पिता वसुदेव याला त्याने सांगितले नाही, जे माता देवकीला सांगितले नाही, जे बंधु बळिरामासही सांगितले नाही, ते गुह्यज्ञान आज अर्जुनास तो सांगत आहे.
9. देवी लक्ष्मी एवढी जवळ असणारी खरी; पण तिलाही या संवादप्रेमाचे सुख कधीही अनु भवास मिळाले नाही. आज श्रीकृष्ण प्रेमसुखाचे पीक या अर्जुनालाच मिळत आहे.
10. आपल्याला श्रीकृष्ण प्रेमसुख लाभावे आणि त्यामुळे भगवंताशी सुखसंवाद करता यावा अशा सनकादिकांच्याही आशा, खरोखर बहुत दिवसापासून वाढल्या होत्या; पण त्याही अर्जुनाच्या इतक्या यशास आल्याच नाहीत.
11. या जगदीश्वराचे प्रेम या एका अर्जुनाचे ठिकाणी मात्र अनुपमेय स्वरूपाचे दिसत आहे. या अर्जुनाने किती सर्वोत्कृष्ट पुण्य केले असावे बरे! कळत नाही !!
12. असे पहा की, अर्जुनाच्या प्रेमाकरिताच हा निराकार देव, साकार झाला आहे आणि तो अर्जुनाच्याच एकमेव कल्याणासाठी अवतीर्ण झाला आहे असे मजला वाटत आहे.
12. एरवी हा भगवान योग्यांनाही सापडत नाही, वेदार्थासही आकलन होत नाही व ज्याच्या पर्यंत ध्यानाचीही दृष्टी पोचत नाही.
13. तो मुळात आत्मस्वरूप, उत्पत्तिरहितस्वरूप, क्रियारहितस्वरूप, अचलस्वरूप असा असूनही अर्जुनासाठी किती करुणावंत झाला आहे पहा!!
15. हा श्रीकृष्ण त्रैलोक्यरूप वस्त्राची घडी आहे. आकाराच्या पलीकडील काठ आहे; पण या अर्जुनाच्या प्रेमाच्या कसा स्वाधीन झाला आहे, हे कळत नाही !.
73. कर्माशिवाय इतर कोणी फळ देणारे व घेणारे नाहीत. म्हणून मानव जन्मात केवळ कर्मच फलप्राप्ती करून देणारे आहे.
- 123 जे रात्रंदिवस ज्ञानयज्ञ करणारे आहेत, ज्यांनी गुरुवाक्यरूप अग्नीत मनासहवर्तमान अविद्येचे हवन केले आहे.
- 124 अर्जुना ! जे यज्ञद्वारा आत्मसुखाची इच्छा करतात, योगरूप अग्नीने साग्निक असलेल्या अग्निहोत्री परुषानी जो होम केलेला असतो त्यासच 'दैवयज्ञ' असे म्हणतात.
125. आता जे ब्रह्माग्नीचे अग्निहोत्री आहेत(ब्रह्मप्राप्तीची इच्छा करणारे) ते स्वधर्म यज्ञानेच यज्ञपुरुषाची उपासना करतात. त्याजविषयी वर्णन सांगतो ते ऐक
126. एक श्रोत्रादी इंद्रियांचे संयमरूपी अग्नीत हवन करतात, आणि इतर इंद्रियाग्नी पेटवून त्यात शब्दादी विषयांचे हवन करतात(संयम म्हणजे धारणा, ध्यान, समाधी यांचे एकत्रीकरणे)(इंद्रियांचे हवन म्हणजे पूर्ण इंद्रियनिग्रह)
- 127 दुसरे कोणी वैराग्यरूपी सूर्य उगवल्यावर संयमरूपी कुंडाची रचना करून त्या कुंडामध्ये इंद्रियरूपी अग्नी पेटवून तो प्रज्वलित करतात.
- 128 त्या इंद्रियाग्नीने वैराग्यरूप ज्वाला घेतली तेव्हा लागलीच कामक्रोधादी विकाररूप लाकडे पेटली. पंचज्ञानेन्द्रियरूपी पाच कुंडातुन विषय आशारूपी धूर निघून जातो. (इंद्रियाचे ठिकाणी विषयाची आशा नाहीशी करतात)
- 129 मग वेदात सांगितलेल्या विधिवाक्याच्या कुशलतेच्या साह्याने इंद्रियरूप अग्नी असलेल्या कुंडात विषयरूपी आहुती देऊन यज्ञ करतात.
- 130 याप्रमाणे हृदयरूप अरणीवर विचाररूप मंथा करून आपल्या सर्व दोषांचे क्षालन केले.
- 131 तो मंथा धैर्यरूप भाराने वरून दाबून धरला आणि शांतिरूप रज्जुने बळकट बांधला व गुरुवाक्यरूप मंत्राच्या साह्याने जोराने घुसळला.
- 132 अशा रीतीने समरस होऊन मंथन केले त्यामुळे ते तात्काळ उपयोगास आले. ज्ञानाग्नी प्रकट झाला.
- 133 त्यातुन उत्पन्न होणारा ऋद्धिसिद्धीचा धूर नाहीसा झाल्यावर सुक्ष्म अग्निस्फुल्लिंग प्रकट होतो.

134. त्या अग्नीत यमनियमांच्या योगाने हलक्या झालेल्या मनाच्या समिधा त्यात घातल्या.
135. ज्वाळा उत्पन्न झाल्यावर त्यात इतर सर्व वासना जाळून टाकतात. त्यावर आसक्तीचे स्नेह ओतुन त्याचे हवन करतात.
136. नंतर यज्ञ करणाऱ्या जीवरूप दीक्षिताने ' सोऽहं ' या मंत्राने त्या प्रदीप्त केलेल्या ज्ञानरूपी अग्नीत इंद्रियकर्माची आहुती दिली.
137. शेवटी प्राणक्रियारूपी स्त्रुवा नावाच्या यज्ञपात्रासह ज्ञानाग्नीमध्ये पूर्णाहुती दिली म्हणून ब्रह्मात्मैक्य बोधरूपी शेवटचे अवभृत्स्नान सहजच घडले.
138. मग संयमाग्नीमध्ये इंद्रियादिक होमद्रव्याचे हवन करून बाकी उर्वरित राहिलेले जे आत्मज्ञानाचे सुख, तेच पुरोडांश म्हणुन त्यांनी घेतले.
139. कोणी अशा रीतीने या यज्ञांनी त्रिभुवनात मुक्त झाले. म्हणून ह्या यज्ञक्रिया जरी भिन्न भिन्न प्रकारच्या आहे तरी त्या सर्वांची अखेर फलप्राप्ती एकच आहे.
140. हे जे यज्ञ सांगितले त्यापैकी एकाला ' द्रव्ययज्ञ ' असे म्हणतात. एकाला म्हणजे तपरूप सामग्रीने साध्य केलेल्या यज्ञाला ' तपोयज्ञ ' म्हणतात. एकाला अष्टांग साधनाने साधलेल्या यज्ञाला ' योगयज्ञ ' असे म्हणतात.
145. तसेच कोणी अपानवायु, प्राणवायूच्या ठिकाणी समर्पित करतात आणि कोणी तर प्राण व अपान या दोनही वायूंचा निरोध करतात. त्यांना अर्जुना! ' प्राणायामी ' (यज्ञ करणारे) असे म्हणतात.
146. कोणी हटयोगाच्या क्रमाने सर्व आहार जिंकून प्राणवायुरूपी अग्नीत प्रयत्नपूर्वक त्वरेने प्राणाचे हवन करतात.
147. अशा प्रकारे हे सांगितलेले सर्व यज्ञकर्ते मोक्षप्राप्तीचीच इच्छा करणारे आहेत. त्यांनी त्या यज्ञांच्या द्वारे आपले कामक्रोधादिक विकाराचे मनोमळ धुउन नाहीतसे केलेले असतात.
148. अशा प्रकारे आत्मविषयक सर्व अविद्या-अज्ञान जाळून टाकल्यामुळे जे स्वाभाविकपणेच आपले शुद्ध स्वरूप शिल्लक राहते व जेथे अग्नी आणि यज्ञ करणारा असा द्वैतभाव शिल्लक राहतच नाही
149. ज्या ठिकाणी यज्ञ करणाराच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतात व यज्ञक्रिया संपतात. सर्व क्रिया मागच्या पावली परतून नाहीशा होतात.
150. ज्या ठिकाणी विचाराचा शिरकाव होत नाही, जेथे कामनेचा स्पर्शही होत नाही व जे द्वैत, दोषाच्या संपर्काने लिप्त होत नाही .
151. असे जे अनादी सिद्ध व शुद्ध आणि ज्ञानयज्ञात उर्वरित राहिलेले जे ब्रह्म ते ज्ञानस्वरूप आहे. हे ब्रह्मनिष्ठ पुरुष मी ब्रह्म आहे या मंत्राने ब्रह्मरूप होतात.
161. ज्या ठिकाणी प्रवृत्ती पांगळी होते, तर्काची दृष्टी नाहीशी होते व इंद्रिये आपापला विषयाचा भोग विसरतात.
174. ज्या ज्ञानाच्या प्रकाशामुळे अमूर्त परमात्म्याची पडछाया असलेला जगदाभास उरतच नाही तेथे मनाचा मळ (मल-विक्षेप-आवरणादी)कोठून राहतील? वास्तविक असे बोलणेच अतीव अनुचित आहे. कारण ह्या जगात ज्ञानाच्या तोडीची समर्थ (अविद्यादि दोष निवृत्त करणारी) असी दुसरी वस्तुच नाही.